

„MINDEN JÓTETT ELNYERI MÉLTÓ BÜNTETÉSÉT”

INTERJÚ LŐVEI PÁL MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSEL¹

Kovács Gergely: Mikor és hogyan került érdeklődése homlokterébe a műemlékvédelem? Megjelent-e a terület valamilyen formában az ELTE művészettörténet képzésén?

Lővei Pál: Valójában már a gimnáziumban közel kerültem a műemlékekhez. Az osztályunknak nagyjából a felével alapítottunk egy természetjáró csoportot a Vörös Meteor Turista Egyesület keretén belül. Az egyesület többféle tematikus programot is felkínált a tagságnak, és az egyik évben középkori templomok megtekintése alkotta ezt a „túramozgalmat”. Az ember igyekezett olyan útvonalakat tervezni, hogy azok bejárása során útba ejthesse az adott régió templomait. Pontosán emlékszem, hogy amikor a Cserhátban jártunk, és felmáztunk a csóvári várhoz, utána pedig megnéztük a nógrádsápi templomot, ezek nagyon pozitív hatással voltak az egész társaságra. Utóbbit nem sokkal azelőtt állították helyre – gyönyörű volt.² Ennek a természetjáró tevékenységnek hamarosan meglett az eredménye: amikor az egyetemen, az első év második félévében, Marosi Ernő proszemináriumán a műalkotások felismerése volt a téma, és az egyik alkalommal tíz magyarországi emléket vetített, ez a feladat magasan nekem sikerült a legjobban, nagyrészt annak köszönhetően, hogy korábban rengeteget jártuk az országot, így a kérdéses épületek, műalkotások már akkor ismerősek voltak számomra.

Gimnazista koromban egy másik találkozásom is volt a műemlékvédelemmel. Akkoriban mutatták be Dobos Lajos³ fotókiállítását a Tihanyi Múzeumban.⁴ Éri István⁵ volt a veszprémi múzeumigazgató, aki a tihanyi intézményt is kezelte. Kitűnő kiállításokat vitt oda, részint a túrt kategóriából. Dobos Lajos szerintem ekkor járt a pályája csúcán. Fekete-fehér képei óriási hatást gyakoroltak rám, olyannyira, hogy

¹ Az interjút Kovács Gergely készítette 2022. október 26-án. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette: Markója Csilla (ELKH, BTK, MI).

² A nógrádsápi római katolikus templomot Schönerné Pusztai Ilona tervei szerint állították helyre 1965–1969 között: Schönerné Pusztai Ilona: A nógrádsápi rk. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 225. Ld. még a vele készült interjút jelen számban.

³ Dobos Lajos (1928–2003), fotóművész, épületfotós. 1958-tól az OMF fényképésze, 1960–1990 között műteremvezetője. Az OMF párttitkára. Műemlékfotói iskolateremtőnek bizonyultak a magyar építészeti fotográfiában.

⁴ *Építő századok. Dobos Lajos műemlékfotói a Tihanyi Múzeumban, 1971.* Szerk. Katona László. Tihany, 1971. – vö.: Kriszt György: Dobos Lajos kiállítása a Tihanyi Múzeumban. *Műemlékvédelem*, 15. 1971. 181.

⁵ Éri István (1929–2009), történész, régész, muzeológus, a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület és a Pulszky Társaság alapítója. 1961–1973 között a veszprémi Bakonyi Múzeum, majd a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság igazgatója; 1981–1989: Központi Múzeumi Igazgatóság igazgatóhelyettese.

1. Lővei Pál, 2022

amikor később Budapesten is nyílt kiállítása,⁶ arra az osztálytársaimat is elhívtam. Mondtam nekik, hogy ezt érdemes megnézni, utána hozzám hasonlóan a bemutatott anyagból összeállított kötetet többen is megvették. Nagyon érdekes, hogy jóval később, már kollégájaként jelen voltam a váltásnál, amikor megpróbálta a korábbi fekete-fehér képeit színesbe átültetni. Ez egyáltalán nem működött, mivel a színes fényképek készítése teljesen más nézőpontot igényelt, és a fiatalabb generáció volt az, aki e tekintetben Dobos helyére tudott lépni.

Aztán bekerültem az egyetemre, ahol a képzés több ponton is érintette a műemlékvédelmet. Egyrészt második évtől kezdve minden félévben voltak három-négy napos tanszéki kirándulások, amelyeket jórészt Tóth Sándor szervezett, de időnként eljött Marosi Ernő, illetve más tanárok is. Ezeknek az eseményeknek az egyik súlypontja a műemléképületek megtekintése volt, miközben a műemlékvédelemmel kapcsolatos tudnivalók is elhangzottak. Tóth tanár úr nem sokkal korábban az OMF-től érkezett az egyetemre. Rengeteg tapasztalattal bírt, amelyeket megosztott velünk, nemcsak a kirándulásokon, hanem a szemináriumokon is. Amikor „műemlékes” téma került elő, ahhoz rendre hozzászólt, ilyen szempontból is értékelve, amit írtunk. Nagyon emlékezetes maradt számomra, amikor a veszprémi székesegyház kutatásáról beszélt. Talán nekünk mondta el először, mi történt azt megelőzően, hogy úgy érezte, el kell jönnie az OMF-től. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a legfontosabb részről állították le az általa vezetett ásatást.

⁶ Dobos Lajosnak 1970-ben rendeztek egyéni kiállítást Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában, illetve 1972 után több alkalommal az OMF Táncsics Mihály utcai székházának aulájában. Vö.: Császár László: Dobos Lajos 1924–2003. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 63–64.

KG: Tóth Sándor a veszprémi eset kapcsán azt írta, két tűz közé került: mind az OMF, mind a püspökség szeretne volna gyorsítani a székesegyház helyreállítását.⁷ Milyen részleteket osztott meg Önökkel erről, továbbá hogyan hatott Palira Tóth Sándor munkamódszere, szemléletmódja?

LP: Nekünk akkor azt mesélte, hogy az északi oldalon (a Szent György-kápolna és a templom északi fala között), télen, abszolút ásatási szezonon kívül, éppen ott tartott, hogy meg tudja fogni a 10. századot (!). Itt-ott előkerültek a nyomai ennek a periódusnak, ami elég komoly eredményekkel kecsegtetett. Ezek persze körömnői részletek voltak, így nagyon nagy odafigyelést igényeltek, Tóth Sándor pedig hallatlanul alapos volt; az ilyen apróságok megtalálása és felismerése nem is mehetett volna másképp. Viszont ez volt az a pillanat, amikor az egyház megelégedte a precizitása miatt lassabban zajló munkamenettel, az OMF pedig elfogadta ezt. Dercsényi Dezső lényegében ráparancsolt Tóth Sándorra, hogy abba kell hagynia az ásatást. Amire ő azt válaszolta, így nem tud tovább az OMF-nél dolgozni, és átment a tanszékre, ahol az első év első félévében a Bevezetés az építészettörténetbe tantárgyat tartotta nekünk.

Valójában Tóth tanár úrral a második évben jött létre közvetlenebb kapcsolat, amikor az első félévben egy egészen fantasztikus szemináriumot tartott a gótika valódi megjelenéséről Magyarországon. Nem a korai gótika 1200 körüli, nagyon korlátozott jelentkezéséről volt szó, hanem az Anjou-kor elejéről, amikor minden gótikus lett, egészen a falusi templomokig. Ezt a szemináriumot nagyon élveztük, és kiváló tanár-tanítvány kapcsolatot építettünk ki vele jópáran az évfolyamból. Én a mi időnkől nem emlékszem másfél órás monstre vizsgákra, amilyenek aztán egy-két évvel később jellemezték az ő módszerét. Lehet, hogy ebben benne volt az is, hogy minket, vagy legalábbis többünket (Mentényi Klárit,⁸ Basics Beát⁹ és másokat is) anyyira érdekelt ez az egész, hogy könnyebben abszolváltuk a számonkérést.

A szemináriumok jelentették tehát az egyetemen a műemlékes tapasztalatszerzés második rétegét. A harmadik a veszprémfajsi ásatás volt, amit Tóth Sándor egyenesen azért indított el és szervezett meg, hogy a művészettörténész hallgatóknak, mire befejezik a tanulmányaikat, legyen régészeti gyakorlatuk. Miután egy helyenként két-három méter magas falakkal rendelkező épületromot ástunk, a régészeti feltárás mellett bizonyos szempontból a falkutatás, illetve a falmaradványok dokumentálásának mikéntje is terítékre került. Hozzá kell tenni, hogy ezen nemcsak a középkor iránt érdeklődők vettek részt, hanem nagyon-nagyon sokan a mi évfolyamunkból és az alattunk lévőkől. Sőt, jöttek mások is, például Ritoók Ágnes¹⁰ (akkor még gimnazistaként), aki régész lett, és ezt minden bizonnyal a Tóth tanár úrtól tanultaknak is

⁷ Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327. (Tóth Sándor 1968-tól 1974-ig kutatta a veszprémi székesegyházat.)

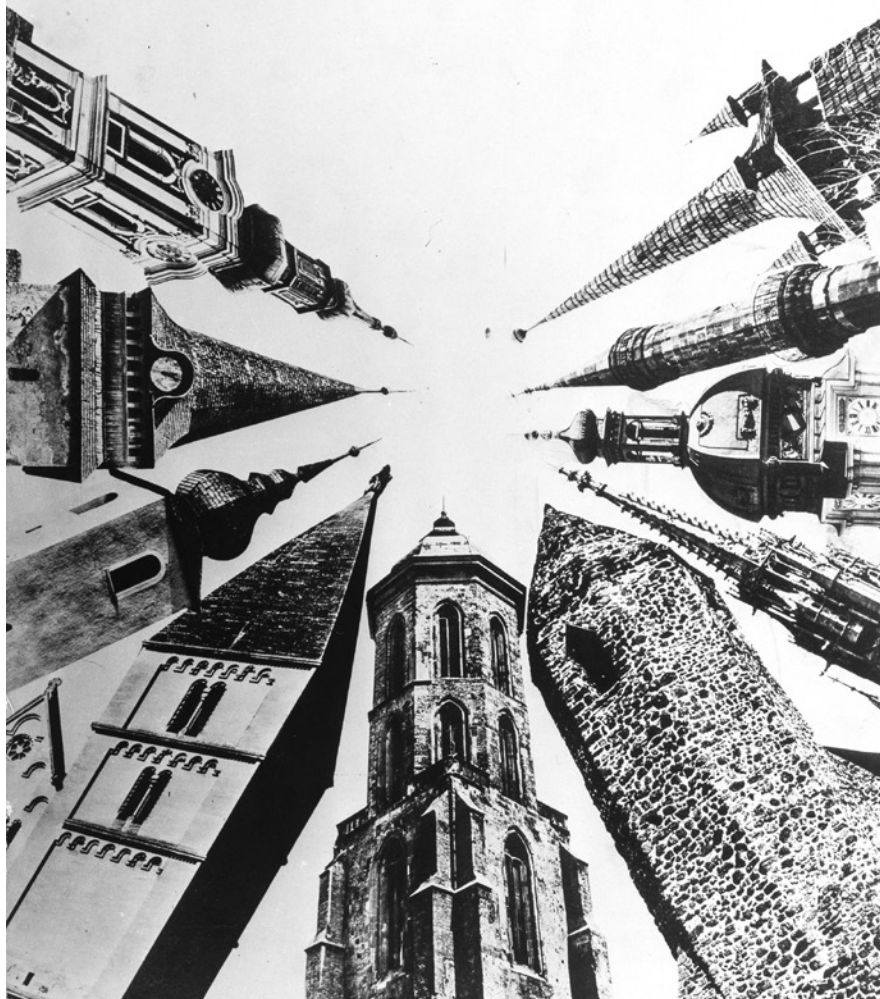
⁸ Mentényi Klára (Budapest, 1955–), művészettörténész. 1979–2017: az OMF, illetve jogutódjainak tudományos munkatársa, elsősorban falkutatóként dolgozott.

⁹ Basics Beatrix (1956–), művészettörténész, muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum, majd a Budapesti Történelmi Múzeum munkatársa.

¹⁰ Ritoók Ágnes (1961–), régész, muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának munkatársa.

ÉPÍTŐ SZÁZADOK

DOBOS LAJOS MŰEMLÉKFOTÓI A TIHANYI MŰZEUMBAN, 1971

2. Dobos Lajos tihanyi kiállításának plakátja, 1971

köszönhette. Ez az ásatás óriási és többretű gyakorlati tapasztalathoz juttatott bennünket. Ráláthattunk például arra, hogy milyen bürokratikus feladatokkal jár egy ilyen kutatás. Az az óraszám pedig, amit papírslejfmin igazoltak a kukoricatábla szélén, mikor Tóth tanár úr kiosztotta ásatási munkabérünket, negyven évvel később ott volt a nyugdíjlistánkon. Ezen felül nekünk, akik később a műemlékvédelemhez

kerültünk, ez az ásatás végképp óriási segítség volt. Nekem például a rajzolás szempontjából is, mivel itt nemcsak nyesni kellett az árokfalat, hanem azután mérni és dokumentálni is. Tehát rengeteg olyan gyakorlati tudás került a birtokunkba, ami aztán nagyban segítette a munkánkat.

Harmadév elteltével itt kérdezte meg az egyik ebédszünetben tőlem (Mentényi Klárától pedig hazafelé a vonaton), hogy volna-e kedvünk művészettörténészként az OMF Tudományos Osztályán dolgozni. Elmondta, a hivatal – annak érdekében, hogy mindkét fél biztos lehessen a dolgában – tanulmányi szerződést szeretne kötni velünk. Egy évig tartott, amíg ezt elintézték (minisztériumi engedélyekre és egyebekre volt hozzá szükség), ötödévesként pedig már valamennyi pénzt is kaptunk tanulmányi támogatás gyanánt. Így az OMF is biztos lehetett abban, hogy lesz státusza, amikor végzünk, és mi is biztosak lehettünk benne, hogy lesz munkánk a diploma megszerzését követően.

Negyedév elején, amikor befejeződött az ásatás, és kezdődött a tanév, Klárral elmentünk egy bemutatkozó látogatásra az OMF-hez, ahol Hokkyné Sallay Marianne és Dávid Ferenc fogadott minket. Utóbbi a következő években a falkutatók mentorává vált, ugyanakkor a módszere ekkor már hatott a régészekre, Juan Cabello-ra és Feld Istvánra, valamint az eleinte még rajzolóként alkalmazott László Csabára, akiket előtünk talán két-három évvel vettek fel. Sallay Marianne pedig megbízott osztályvezető volt akkor: nem sokkal korábban ő vette át a nyugdíjba küldött Entz Géza helyét, majd évekkel később véglegesen is kinevezték.

Attól kezdve úgy tekintettek ránk, mint jövőd kollégákra. Természetesen a hivatali programokon is részt vehettünk. Dávid Ferenc abban az időben rendszeresen szervezett Sopronban különböző tudományos konferenciákat, amelyeken nagy hangsúlyt kaptak az előző év jelentősebb falkutatósi eredményeit ismertető beszámolók. Ezen én ötödévesként már ott voltam. Továbbá a kötelező múzeumi vagy műemléki egyetemi gyakorlatot természetesen az OMF-nél töltöttük. Ezt nem együtt végeztük Klárral, én Dávid Ferencsel Mosonmagyaróváron dolgoztam, talán három hétig. Akkor már ott volt Lukács Zsuzsa művészettörténész, illetve rajzolóként megismerkedtem Simon Zoltánnal (később erős történeti érdeklődésű, műemlékes régész lett belőle). Nagyon tanulságos volt. Kisebb kutatásokat végeztünk jellemzően olyan épületek homlokzatain, amelyeket korábban már vizsgáltak, de a belsőben is kutathattunk valamennyit. Ott találkoztam először falkutatókalapáccsal, mészréteggel, ilyesmivel.

3. Tóth Sándor tanítványai körében,
balról: Bartholy Eszter, Sümei György,
jobbról: Somorjay Sélysette, Lóvei Pál

4. Tóth Sándor

1979. szeptember 1-én, szombaton léptem be az OMF-be. Elintéztük az alapvető bürokratikus tennivalókat, megtanították, mi az a kiszállási rendelvény, és talán már hétfőn útban is voltam Sopronba. Itt megismerkedtem az Új utcai székház¹¹ gondnoknőjével, aki elmagyarázta, hogyan működnek a vendégszobák, mik a szabályok. Különben Dávid Feri fogadott, és másnap már mentünk is Fertődre, ahol a Muzsikaház kutatását kaptam első feladatomékként.¹² Feri segített megbeszélni a tanácselnökkel a szükséges munkaerő kérdését, majd végignéztük az épületet, hogy nagyjából milyen feladatok lehetnek. Utána egyszer-kétszer eljött munka közben, megnézni, hol tartok, majd még egyszer annak végeztével. Nagyjából két hónapos munka volt.

¹¹ Az OMF Soproni Építésvezetőségének székháza: Sopron, Új utca 16.

¹² Lóvei Pál: *Fertőd, Muzsikaház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25178.

Közben további segítséget is kaptam, mert ha szóltam, hogy fényképezni kellene, minden további nélkül kijött a soproni fotós. Esténként pedig a székház irodájában írtam a kutatási jelentést, és a dokumentáció összeállításán dolgoztam. Így kezdődött.

KG: 1979 táján egyfajta generációváltás is lejajlott. Többen kerültek be ebben az időszakban a későbbi kutatógárda alapemberei közül. Kiknek a személye volt meghatározó Pali számára az idősebbek és kortársai közül, illetve hogyan emlékszik vissza a falkutatás kapcsán Dávid Ferenc körül kialakult műhelyre?

LP: Ahogy már említettem, belépésünk idején Hokkyné Sallay Marianne vezette a Tudományos Osztályt, aki egészen kiemelkedő személyiség volt, ezt egyre jobban látom. Akkor is tudtuk, mit köszönhetünk neki, de ez mostanra még világosabbá vált. Ő jóval a Marosi Ernő, Galavics Géza,¹³ Dávid Ferenc, Kovács Péter¹⁴ fémjelezte ún. nagy generáció előtt végzett. Kiváló társasággal, úgy emlékszem, Mojzer Miklóssal¹⁵ és Kovács Évával¹⁶ járt egy évfolyamra. Nagyon felkészült művészettörténész volt, több nyelven beszélt, amire aztán építhettek is a főnökei. Ott volt az ICOMOS születésénél Olaszországban, és azt hiszem, előadást is tartott.¹⁷ 1972-ben egyik fő szervezője volt a hazai műemlékvédelem számára komoly nemzetközi sikert hozó magyarországi ICOMOS kongresszusnak. Kezdetben középkori falképfestéssel foglalkozott, Vizsolyról írta a szakdolgozatát,¹⁸ és később is főleg Borsod megyei templomokról jelentek meg máig fontos publikációi.¹⁹ Nem véletlen, hogy amikor Entz Géza az általa vezetett Tudományos Osztályon belül létrehozta az OMF restaurátor részlegét, elsőként Sallay Mariannét bízta meg a restaurálási feladatok szakfelügyeletével. Idővel helyettese lett Entznek. Az én felfogásom szerint ez nagyon komoly lemondást jelentett részéről, mert lényegében felhagyva tudományos kutatói pályáját, egy tudomány-, illetve intézményszervező feladatot vállalt magára. Ennek következtében persze ő volt a legalkalmasabb, hogy amikor Entz Géza 1977-ben nyugdíjba ment, átvegye a helyét az osztályvezetői székben.

Tökéletes volt az összhang Dávid Ferenc és közte, mert Marianne pontosan tudta, mit jelent a tudományos munka, mi az értelme és mire van hozzá szükség. Eredményes elvégzéséhez minden segítséget, minden támogatást megadott nekünk.

¹³ Galavics Géza (1940–), művészettörténész, az MTA tagja. 1971 óta az MTA MKCs–MKI munkatársa.

¹⁴ Kovács Péter (1939–), művészettörténész. 1962–2001: a székesfehérvári Szent István Király Múzeum munkatársa, majd igazgatója, főtanácsosa.

¹⁵ Mojzer Miklós (1931–2014), művészettörténész, muzeológus. 1955–1957: az esztergomi Keresztény Múzeum, 1957–1974: a Szépművészeti Múzeum, 1974–1989: a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa. 1989–2004: a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

¹⁶ Kovács Éva (1932–1998), művészettörténész, muzeológus. 1970–1995: MTA MKCs–MKI munkatársa.

¹⁷ Az ICOMOS-t 1965-ben hozták létre az előző évben aláírt Velencei Karta értelmében.

¹⁸ Sallay Marianne: A vizsolyi református templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 16–21.

¹⁹ Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 53–60. Emellett önálló tanulmányokban foglalkozott Mecseknádasd, Cserkút vagy Velemér középkori falképeivel. Vö.: Bardoly István – Lővei Pál: H. Sallay Marianne bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 39–40.

5. Dávid Ferenc (középen) Sopronban a falkutatási továbbképzésen 1976-ban

És ami nagyon fontos volt: egyfajta védőernyőként látta el feladatát. Számos támadás, hivatali intrika és hasonlók alól kivont bennünket (ehhez egy apró adalék: a szak-restaurátorok kiválásával az 1980-as években a tudományos részlegben nem volt párt-tag!), valamint kiválóan kezelte az osztályon belüli súrlódásokat (hiszen mindenhol előfordulnak ilyenek) is. Emellett nagy segítségünkre volt a publikációs lehetőségek megteremtésében. Vagyis nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az a tizenhat év, amit az ő vezetése alatt töltöttem, gyönyörű időszak volt.

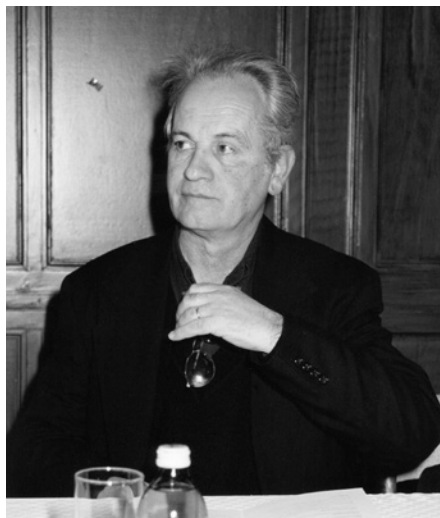
Amikor az OMF-be kerültem, Kozák Károly volt a legidősebb, utána jött Marianne, majd a régész G. Sándor Mária, Valter Ilona és Mezősiné Kozák Éva. Művészettörténészként Gergelyffy András, aztán Dávid Ferenc, később Lukács Zsuzsa és Granasztóiné Györfly Katalin került a Tudományos Osztályra. A mi érkezésünk előtt egyfajta fiatalítás kezdődött. Még Entz Géza vette fel Feld Istvánt a régészekhez (én még az egyetemről ismertem), aki rögtön a tanulmányai befejezése után az OMF-hez került, de nem igazán számított kezdőnek, mert hallgatóként már a solymári várban némi szakmai felügyelettel, de lényegében önállóan ázott, tehát jól felkészült szakemberként került a hivatalhoz. Juan Cabello valamivel korábban érkezett, neki nem is ez volt az első munkahelye. A régészeti csoport közvetlen főnöke Kozák Károly volt.

Amikor mi Klárral bekerültünk, nagyon gyorsan jöttek a többiek. Egyetemi évfolyamtársunk volt Somorjay Sélysette, aki kb. két évvel később – egy Corvina kiadói kör után – helyezkedett el az OMF-nél. Hadik András²⁰ (aki szintén évfolyamtársunk

²⁰ Hadik András (1953–), művészettörténész, muzeológus. 1981–2011: a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa.

volt, csak az általa felvett lengyel szak miatt egy évvel később végzett) nem hozzánk került, hanem az Építészeti Múzeumhoz, ami ugyancsak a Tudományos Osztály része volt abban az időben. Szóval nagyon komolyan vették az akkori fejlesztést. Amikor építészként Mezey Alice²¹ is elvégezte a művészettörténetet, ő is átjött a Román András²² vezette osztályról. Én 1983–1984-ben ösztöndíjasként egy évet Bécsben töltöttem. Mire visszajöttem, már Haris Andrea is nálunk dolgozott.

Amikor valaki frissen érkezett, akkor Dávid Ferenc egy kellően összetett közös munkával bevezette őt a falkutatás ismeretanyagába, módszertanába és gyakorlatába. Nekem a fertődi Muzsikaház volt az első munkám, majd 1979–1980 telén a soproni Szent György utca 12–14. kutatásán dolgoztam együtt Ferivel.²³ Ugyanígy estek át a tűzkeresztségen a többiek is. Még nem említettem Lászy Judit művészettörténészt, akivel a Szent Mihály-templomot kutatta együtt,²⁴ Somorjay Sélysette-tel Győrben a Liszt Ferenc utca 20. szám alatti Zichy-palotát,²⁵ Mentényi Kláival a soproni Gambrius-házat.²⁶ Tehát ez egy nagyon komoly, mondjuk így, gyakorlati beiktatás volt a műemléki kutatásba. Azt is tudni kell, hogy e munkák során komoly szabadságot élveztünk, és teljes bizalomban részesültünk. Önállóan dolgozhattunk, ugyanis már ezen Dávid Feri vezette munkák során is saját részünk volt a falkutatásban, a

6. Dávid Ferenc az örökségvédelemről tartott konferencián, 2000 © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 1899/Dávid/3.

²¹ D. Mezey Alice (1947–), építész, művészettörténész. Dolgozott az OMF Kivitelezési, Terv- és Koordinációs, illetve Tudományos Osztályán, ezt követően pedig az OMvH és a KÖH munkatársa volt.

²² Román András (1929–2005), építész, építészettörténész, egyetemi tanár. 1961–1962, 1970–1995: az OMF, OMvH munkatársa, osztályvezetője. 1990–1996 között az ICOMOS alelnöke, 1999-től örökös tiszteletbeli tagja. 1995–2001: a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője.

²³ Dávid Ferenc – Lővei Pál: *Sopron, Szent György utca 12. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 21234; Dávid Ferenc – Lővei Pál: *Sopron, Szent György utca 14. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 21239.

²⁴ Dávid Ferenc – Lászy Judit: *Sopron, Szent Mihály-templom, torony. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 25715.

²⁵ Dávid Ferenc – Somorjay Sélysette: *Győr, Liszt Ferenc utca 20. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 25211.

²⁶ Dávid Ferenc – Mentényi Klára: *Sopron, Gambrius-ház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 28124.

7. A fertői Muzsikaház, 1954 © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 048.488N

dokumentálásban és sok minden másban. Ugyanakkor Feri azt is megmutatta, hogyan kell a levéltárban kutatni, hogyan lehet a telekkönyvekben „mozogni”. Mindez a soproni bevezető kutatásokon kívül leginkább két helyszínen zajlott.

1979 novemberétől nagyon komoly helyreállító munka kezdődött Győr belvárosában. Talán 1978-ban vagy 1979-ben az országos pártvezetés és a kormányzat arra a döntésre jutott, hogy azt az intenzív lakásépítési programot, ami addig kizárólag a lakótelepek létesítését jelentette, ki kell egészíteni a történeti belvárosok helyreállításával, mert azok addigra olyan romos állapotba kerültek, ami már tarthatatlan volt. Ehhez komoly állami támogatás járult, Győr pedig lépéselőnybe került azáltal, hogy a városvezetés nagyon hamar kiaknázza ezt a lehetőséget. Miután az Európa-díjas Sopront követően ez volt az első ilyen kezdeményezés, Dávid Feri – Sallay Marianne és a hivatalvezetés támogatását maga mögött tudva – úgy gondolta, intenzíven részt kell vennünk ebben a munkában. 1980-tól volt, amikor öten dolgoztunk a városban: Feri, Mentényi Klári, Lukács Zsuzsa, Gergelyffy Andris is én (utóbb Somorjay Sélysette, majd Mezey Alice és László Csaba is megjelentek). Később Székesfehérvár és Pécs is bekapcsolódott ebbe a programba, de – annak ellenére, hogy Sélysette egy időre Pécsre költözött a kutatási munkák irányítására – ezekben a városokban ilyen intenzív tudományos jelenlétet már nem tudott biztosítani a hivatal. A győri munkálatok nagyon fontos várostörténeti információk birtokába juttatták az ottani helytörténetet. Emellett a város szerintem ma is részben abból profitál, hogy a belvárost akkor jelentős mértékben helyreállította a helyi tervezővállalat, az IKV²⁷ és a városi vezetés, amihez komoly műemlékes támogatást is kaptak. Később ennek meg is lett a „méltó jutalma”, hiszen emlékezetem szerint a tatai²⁸ és az egri²⁹ mellett a győri polgár-

²⁷ Ingatlankezelő Vállalat

²⁸ Michl József (Budapest, 1960–), politikus, 2006 óta Tata polgármestere.

²⁹ Habis László (Eger, 1952–), politikus, 2006–2019 között Eger polgármestere.

8. Sallay Marianne, Mojzer Miklós, Kovács Éva egyetemista korukban © MÉMMDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899/csoportképek/72. No. XIX.

mester³⁰ volt az, aki 2012-ben kiállt amellett, hogy a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt meg kell szüntetni. Mondanom se kell, Eger is és Tata is jelentős műemléki segítségben részesült a korábbi évtizedekben. Tehát minden jótett elnyeri méltó büntetését.

A győri munkához Dávid Ferenc olyan előzetes programtervet dolgozott ki, aminek megfelelően bizonyos témákat kiosztott nekünk. Mentényi Klári azt a feladatot kapta, hogy a külső homlokzatok vakolataival, színezésével foglalkozzon, vagyis más kollégák munkái során előkerült információkat is össze kellett gyűjtenie. Sélysette a belső falfestésekkel foglalkozott; ezt a témát és a munka eredményeit később Ferivel komoly tanulmányokban publikálták. Én pedig megkaptam a téglabélyegeg vizsgálatát. Említettem, hogy egyetemistaként Mosonmagyaróváron töltöttem a műemléki gyakorlatot Dávid Ferenc és Lukács Zsuzsa társaságában. Feri számára ott vált világossá, hogy a Kisalföldön téglából épült települések egy új világot jelentenek. Sopronban addig egy törtkőből emelt városban kutatott, ahol a nyílászerek faragott kőből készültek. Itt szinte minden téglából épült, téglafal esetén pedig – még ha jól ki is van fugázva – szabad szemmel nagyon nehezen választhatók szét az építési periódusok. Ezért a periodizációhoz már Mosonmagyaróváron is bizonyos segítséget jelentettek az addig fellelt téglabélyegeg, amelyek későbbi kutatásaim során kiegészültek még néhányal. Viszont lehetett tudni, hogy Győrben ennél nagyságrendileg jobb a helyzet, mivel jelentős mennyiségű téglát évszámokkal és monogramokkal volt ellátva. Korábban ezek a bencések érdeklődését is felkeltették, az általuk összegyűjtött téglák bekerültek a múzeumba. A két háború között egy Pfannl Jenő³¹ nevű katonatiszt (az általa szervezett

³⁰ Borkai Zsolt (Győr, 1965–), politikus, 2006–2019 között Győr polgármestere.

³¹ Pfannl Jenő Károly (1880–1945), tűzészredes. Az első világháborúban az orosz, majd az olasz fronton szolgált. Lovas és katonai témájú rajzai Zsanzsany név alatt jelentek meg. A Hadtörténelmi Múzeum őrzi az

9. A győri belváros – műemléki jelentőségű terület, 1977

© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 108.796N

győri helytörténeti bizottság elnöke) is sok mindent publikált ezzel az anyaggal kapcsolatban.³² Nekem az volt az elsődleges feladatom, hogy áttekintsem a múzeum gyűjteményét és összegyűjtsem a publikációkat, amikből össze kellett állítanom egy sillabuszt. Ez a kollekció folyamatosan gyarapodott az 1980-ban megkezdett munkák eredményeivel, ugyanis az épületkutatások során számos új téglabélyeg került elő, illetve több régóta ismertről kiderült, hogy körülbelül mikorra keltezhető. Közben megismerkedtünk a helyi téglagyűjtőkkel, akiktől szintén fontos információkat kaptunk. Végül is három év alatt (1983-ra) összeállt egy négyszáznál több tételt számláló katalógus, amit hat-nyolc példányban legépeltem és negyven rajzi táblával illusztrál-

első világháború harctereit ábrázoló ceruzarajzait, akvarelljeit. 1929-ben a Győri Baráti Társaság a város történeti és művészeti emlékeinek felkutatására létrehozott egylet elnökévé választotta.

³² Pfannl Jenő: A győri vár téglái. *Győri Szemle*, 3. 1932. 276–293.

tam.³³ Amikor készen lett, elhelyeztük a tervtárban és a könyvtárban, de kapott belőle a győri múzeum, talán a győri levéltár, továbbá a helyi gyűjtők is, akik segítettek a munkánkat. Idővel ez az anyag önálló életre kelt, és mindenféle fénymásolatok formájában máig használatos a téglagyűjtők körében. Most kerül majd fel az internetre egy átszerkesztett, modernizált változata, ami kereshető lesz.³⁴

A győri munkát tehát Dávid Ferenc számos építéstörténeti szempontot magába foglaló, összetett kutatási programként indította el. Már 1980-ban megkutattunk egy lakóházat (a Liszt Ferenc utca 10-et),³⁵ együtt Mentényi Klárral. Utána következett a Liszt Ferenc utca többi épülete,³⁶ majd a Széchenyi tér,³⁷ a Bécsikapu (akkor Köztársaság) tér,³⁸ azaz a város legjelentősebb műemlék lakóházai. Persze, volt egy sor olyan épület is, amit szintén bevettek a programtervbe, mégis, idő hiányában legfeljebb megnéztük őket, mondjuk a téglák szempontjából. Időnként sajnos pusztítással is járt ez a vállalkozás; ahol nem lehettünk jelen, ott sok mindent hajlamosak voltak eltüntetni.

Közben Kőszegen is megindult a helyreállítás egy újabb üteme, amelynek tudományos felügyeletével Mentényi Klárit bízták meg; ő ma is főleg Kőszegen dolgozik. (Itt hamarabb kezdődött mindez, mint Győrben: Sopron és Kőszeg volt az a két város, ahol már az 1950–1960-as években komoly munkák zajlottak.)³⁹ Ott is azzal kezdtük, hogy Feri vezetésével öten néhány nap alatt megpróbáltuk feltárni a lakóházak

³³ Lővei Pál: *Győr. Téglák és téglabélyegek*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25217. = Lővei Pál: *Győri téglák és téglabélyegek. Adatok a győri téglagyártás történetéhez*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Könyvtár, ltsz. 32084.

³⁴ Lővei Pál: *Győri téglák és téglabélyegek. Adatok a győri téglagyártás történetéhez*. Katalógus, Országos Műemléki Felügyelőség 1983/2022. Szerk. Németh András. Monarchia Bélyegestéglagyűjtők Egyesülete. Baj, 2022. Online: <https://mbtgye.hu/> (letöltés ideje: 2022. november 26.).

³⁵ Mentényi Klára – Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 10. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25206.

³⁶ Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 1. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25205; Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 22. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25212.

³⁷ Lővei Pál: *Győr, Széchenyi tér 1. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25213; Lővei Pál: *Győr, Széchenyi tér 2. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25214.

³⁸ Lővei Pál: *Győr, Bécsikapu tér 11. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 43094; Lővei Pál: *Győr, Bécsikapu tér 12. Kutatási dokumentáció 1987–1989*. Kézirat. Budapest, 1989. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28072.

³⁹ Sopronban már 1945 után sor került a háborús károk egy részének helyreállítására, az '50-es évek végén pedig megkezdődött a város műemléki együttesének szisztematikus rehabilitációja. Ehhez ld.: Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 7–30.; Uő: Sopron kialakulása a műemlékvédelem tükrében. *Életünk*, 15. 1977. 252–255.; Nagypál Judit: Műemlékvédelmünk eredményei és gondjai Sopronban. Uo., 256–262. Kőszegen a műemlékvédelem a vár helyreállításával kezdődött, amelynek felmérési munkálatai már 1955-ben megindultak. Ld.: B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Műemlékvédelem Kőszegen. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 85–94.

tulajdonosait, amihez azután már a további adatokat is hozzá lehetett kapcsolni. Ehhez a levéltárban később nagyon komoly segítséget kaptak a kollégák. Én utána már nem dolgoztam Kőszegen.

KG: Amit eddig a kutatások kapcsán elmondott, abban a csapatmunka nagyon meghatározó. Milyen emlékeket őriz a különféle műemlékes szakterületek együttműködéséről? Hogyan dolgozott együtt egy helyreállítás során régész, művészettörténész, építész és a többiek?

LP: Amikor Sopronba kerültem – először a fertődi, később a közös Szent György utcai kutatások miatt –, sorra megjelentek a hivatal más munkatársai is. Sokakkal lényegében Dávid Ferencen keresztül ismerkedtem meg. Jött Örsi Károly,⁴⁰ aki akkor a fertődi, illetve a nagycenki kastélyok parkjaival foglalkozott, és dupla ebédet evett úgy öt óra tájban. Ferivel sokat beszélgettünk vele. Nagypál Judittal kávézni lehetett időnként. És persze ott voltak azok az építészek, akik az általunk kutatott épületek helyreállításait tervezték. A fertődi munkánál Varga István,⁴¹ a Győri Tervező Vállalat igazgatója volt a tervező, aki mellett mindenféle segítő dolgozott. A Szent György utcai épületeknél pedig Nándori Klára, aki viszont az OMF munkatársa volt. Az eltérő szervezeti háttérű ügyek különböző fajta együttműködéseket igényeltek. Ebből a szempontból (is) emlékezetes számomra a fertődi Muzsikház kutatása. Természetesen kaptam hozzá egy, a tervező vállalat által készített felmérési dokumentációt, de amikor megpróbáltam az általam talált jelenségeket felvinni a homlokzati felmérésekre, kiderült, hogy nagyon komoly problémák vannak a rajzokon az ablakkiosztással és a méretezéssel. Egy ablakot lemértek, majd az összeset berajzolták aszerint, ráadásul nem is mindig pontosan oda, ahol voltak. Én ezt szóvá tettem, aminek nem az lett a következménye, hogy „a kis kezdő botrányt csinál, gyorsan söpörjük el”, hanem Varga István újra felmértette az egész épületet. Ennek aztán rendkívül pozitív folyamányai voltak, amikor a győri kutatások során az ő beosztott építészeivel kellett együttműködni. A fertődi munka sikerét jelezte, hogy a helyreállítás nívódíjat kapott. Ez a győrieknek, illetve személy szerint Varga Istvánnak is nagyon komoly elismerés volt.

Tehát élt egy együttműködési kényszer a külső világgal, egyrészt a tervezőkkel, másrészt a helyi segéderőkkel, akik a falkutatásnál jelen voltak. Fertődön a polgármester beleegyezésével a községi tanács munkásai voltak a segítségünkre, Sopronban pedig az OMF helyi építésvezetője végezte a helyreállításokat, és természetesen ők segítettek a kutatásokat is. Itt időnként nagyon jó kapcsolat alakult ki kőművesekkel. Ezen kívül Sopronban külön adottság és lehetőség volt a Szakál Ernő⁴² vezette, kiváló kőrestaurátor műhely. Tagjai a helyreállítások során sok mindenben részt vettek, de a kutatásainkban nem. Szakál viszont folyamatosan figyelemmel kísérte, hogy

⁴⁰ Örsi Károly (1937–2015), kertészmérnök, táj- és kertépítész. 1964-től az OMF Tervezési Osztályának munkatársa volt. Elkészítette a Magyarországi történeti kertek listáját.

⁴¹ Varga István (1927–2005), építész. 1952-től a Győri Tervező Vállalat munkatársa, 1960-tól nyugdíjazásáig igazgató-főmérnöként, majd igazgatóként a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat vezetője.

⁴² Szakál Ernő (1913–2002), szobrász, kőszobrász-restaurátor. Megszervezte a Magyar Képzőművészeti Főiskolán a szobrász-restaurátor képzést, ahol nyolc éven át docens volt.

10. A győri Liszt Ferenc utca 1. szám alatti lakóház 18. századi bélyeges téglái
© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25205

mit csinálunk. Ferivel többször kimentünk az új telepükre, hogy bizonyos dolgokat megbeszéljünk velük. Az udvaron tárolták azokat a kőfaragványokat, amelyeket innen-onnan – például a sopronbánfalvi lépcső éppen akkor zajló felújítása során⁴³ – begyűjtöttek. A kőfaragóműhely mellett volt a lakatos- és kovácsműhely, ahol a falkutatókalapácsaink készültek. Az építésvezetőség vezetője, Orosz József⁴⁴ szintén végig követte a tevékenységünket, folyamatosan egyeztetni kellett vele.

Tehát remek légkör volt ott, ami nem azt jelenti, hogy időnként ne övezték volna komoly viták azt, amit találtunk, illetve annak további sorsát. Amikor Mentényi Klári Kőszegen talált egy félköríves záródású üzletajtót, Dávid Feri hiába állt mellé, a tervezők szegmensívesként újították meg. Vagy ott volt az ozorai vár helyreállítása, amelynek Sedlmayr János volt a tervezője, a kapu rekonstrukciós rajzait azonban Feld Pista és Koppány Tibor készítette.⁴⁵ Hanzi⁴⁶ egyszerűen nem akarta elhinni a rajzok hitelességét, ami miatt komoly vita alakult ki. Kőszegen – ez már az 1980-as évek második felében történt – Klári, Valter Ilu és én az egyik ház tervtanácsán mint a Tudományos Osztály képviselői álltunk szemben az egész Építészeti Osztállyal. Ekkor mondta nekünk Komjáthy Attila, hogy egyszer még büszkék leszünk rá, hogy mi – még ha ellenzékben is,

⁴³ Dávid Ferenc: Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 55-92.

⁴⁴ Orosz József (1941-), az OMF Soproni Kirendeltségének építésvezetője.

⁴⁵ Feld István: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 5. 8. kép: „A várkastély északnyugati, belső kapujának első rekonstrukciós kísérlete az előkerült keretelemek alapján (Koppány Tibor munkája).”

⁴⁶ Sedlmayr János

11. A Magyarországi bélyeges téglák. Dunántúl című veszprémi kiállítás megnyitója, 1986 © Surány László felvétele

de - ott lehettünk az új magyar műemlékvédelem születésénél. Ez Oláh Zoli egyik terve kapcsán fogalmazódott meg, amit ma is elég sikerületlennek tartok.

Szóval ilyen súrlódások előfordultak, ugyanakkor abszolút becsültük egymást. Feritől megtanultuk, hogy a viták ellenére mindig fenntartható a baráti, kollegiális kapcsolat. Ő 1984-1985-ben tartott egy előadást a posztmodern kapcsán, ami óriási felzúdulást keltett az építészek körében.⁴⁷ Választak is rá, de a vita sokkal később, a '96-os évkönyvben jelent meg.⁴⁸ Előtte egy kis füzet formájában született valamiféle állásfoglalás, amivel az OMF megpróbált - egy kicsit az új tendenciáknak megfelelően - váltani. A levéltári kutatások során - Győrben, Fertődön, vagy Feri számára Sopronban - az ottani szakmai közeg, a külső világ kollegiális támaszt jelentett, és valójában mi is tudtunk segíteni nekik. Győrben a megyei levéltár igazgatóhelyettese egyben a városvédők vezetője is volt. Ha találtunk valamit, előfordult, hogy még pénzt is tudtak biztosítani a helyreállításhoz. Többször tartottunk előadást, az eredményeinket a helytörténeti füzetekben publikálhattuk. Ez nagyon kellemes dolog volt. Azt kell mondjam, én nagyon hosszú ideig minden reggel úgy mentem munkába, hogy aznap megint valami szép és jó dolog történik majd, és micsoda izgalmak várnak rám. Most már eléggé pontosan látom, hogy ez lényegében 2000-ig tartott. Utána is nagyon sok szép feladatunk volt, de ez a nagy öröm akkorra már elveszett.

KG: Milyennek látta akkor és milyennek látja utólag a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélését az OMF korszakában?

⁴⁷ Dávid Ferenc az OMF Tervezési Osztályának 1984. november 22-én, Pécsen rendezett szakmai vitáján tartotta meg azt az előadását, amelyben a műemlék-helyreállítások építészeti tervezéseinek általa aktuálisnak vélt problémáit vizsgálta.

⁴⁸ Dávid Ferenc - Sedlmayr János - Horler Miklós: Vita a műemlékvédelem elveiről és módszereiről. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 13-30.

LP: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Sallay Marianne, Horler Miklós abba a társaságba tartozott, amelyek az 1960-as években nemzetközi ismertséget szerzett a magyar műemlékvédelemnek. Részből a Velencei Karta körüli munkákkal, de az ICOMOS Budapesten tartott közgyűlése is nagyon fontos esemény volt 1972-ben.⁴⁹ Ez az ICOMOS-vonal aztán ment tovább, de amikor Entz Géza és Dercsényi Dezső nyugdíjba ment, akkor az egész áttolódott az építészek térére. Román András, Fejérdy Tamás voltak azok, akik ezt továbbvitték, és az 1990-es évek elején Sallay Marianne lényegében ránk parancsolt, hogy lépünk már be, mert nekünk is ott kellene lenni. Én azóta is az ICOMOS tagja vagyok, de most sem érzem azt, hogy olyan mélységű tudományos tevékenység kapcsolódna hozzá, mint amit mondjuk a német műemlékesek konferenciáin tapasztaltam. Ami persze igazságtalan, mert ugyanezek a német műemlékesek (Michael Petzet⁵⁰ és a többiek) az ICOMOS-ban is benne voltak. De valahogy mégsem tűnt annyira erősnek ez utóbbi tevékenysége, számomra valahogy a „mozgalmisság” légré lence be.

Hogy ez a nemzetközi kapcsolatrendszer mit jelentett Dercsényi Dezsőéknek, az számomra rögtön 1979 telén kiderült, amikor ájtott Sopronba Frodl⁵¹ professzor úr Bécsből, már nyugdíjasként eljött Dercsényi Dezső Budapestről, és egy nagyon kellemes baráti találkozóra került sor. Megmutattuk Frodl professzornak és kísézőjének a legújabb kutatási és helyreállítási eredmények sorát. Ezek a kapcsolatok akkor még abszolút éltek. Olyannyira, hogy a Herder-díjat a magyar műemlékesek idősebb generációjának tagjai sorra megkaptak: Gerő László, Dercsényi Dezső, majd 1983-ban Entz Géza is, akinek az ösztöndíjasaként kerülhettem ki aztán egy évre Bécsbe. Ez később nagyon sokat jelentett nekem. Dercsényi Dezső protezsált be a Bundesdenkmalamt-hoz, ahol Ernst Bacher⁵² professzor úr fogadott. Ő egészen kiváló szakember volt, többek közt műemlékvédelmet tanított az egyetemen. Megismerkedhettem Werner Kitlitschkaval,⁵³ az alsó-ausztriai Landeskonservatorral, valamint Franz Bunzlal, aki akkor lett Burgenland Landeskonservatora. Megszervezték azt, hogy rendszeresen elvittek vidéki kiszállásokra, Burgenlandba gyakran, Alsó-Ausztriába ritkábban. Bécsben pedig Eckart Vancsa,⁵⁴ a Tudományos Osztály vezetője volt a segítségemre. Ameddig ők dolgoztak, addig ez a bécsi kapcsolat folyamatosan élt.

⁴⁹ Román András: A magyar műemlékvédelem nagy napjai. Az ICOMOS III. Közgyűlése és Kollokviuma. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 209–216.

⁵⁰ Michael Alfred Petzet (1933–2019), német művészettörténész. A bajor műemlékvédelmi hivatal General-konservatora, 1988: az ICOMOS Német Nemzeti Bizottságának, 1999: Nemzetközi Bizottságának elnöke.

⁵¹ Walter Frodl (1908–1994), osztrák művészettörténész, egyetemi tanár. 1952–1970: a Bundesdenkmalamt tudományos részlegének vezetője, 1965–1970: az intézmény elnöke.

⁵² Ernst Bacher (1935–2005), osztrák művészettörténész. 1960-tól a Bundesdenkmalamt-nál dolgozott. Vö.: Lővei Pál: Ernst Bacher 1935–2005. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 245–247.

⁵³ Werner Kitlitschka (1938–2018), osztrák művészettörténész, egyetemi tanár. 1964: a Bundesdenkmalamt munkatársa, 1974–2000: között Alsó-Ausztria Landeskonservatora.

⁵⁴ Eckart Vancsa (1941–2018), osztrák művészettörténész. 1972–1983: a Bundesdenkmalamt munkatársa, 1983: az intézmény tudományos részlegének vezetője.

Más szomszédos országokkal később kezdődött meg az együttműködés. Az 1980-as évek vége felé fordult elő először, hogy tanulmányútra mehettünk Kassára és a város környékére. Ekkor a szlovákok egy több nemzet meghívásával lebonyolított programot állítottak össze, ami nagyon jó volt, de még nem jelentett komoly kapcsolatot. Már az 1990-es évek elején történt, hogy néhányan – Géczy Csaba, Deák Klára⁵⁵ meg én – Alexander Balega,⁵⁶ illetve Kristína Markušová⁵⁷ társaságában tettünk egy több napos tanulmányutat falképre Restaurálás témakörében. Emlékszem, Tina akkor még milyen tartózkodóan fogadott minket, ami aztán nagyon megváltozott, ugyanis rájött, hogy mi semmi rosszat nem akarunk nekik, és meg lehet beszélni közösen a dolgokat. Ennek nyomán a kapcsolat először sokkal inkább Kassával, mint Pozsonnyal alakult ki. Tinával ez az együttműködés ma is megvan. Továbbá akkoriban indult az erdélyi műemlékek érdekében az erdélyi és az alakuló romániai műemlékvédelemmel való kapcsolatépítés, amelynek Sebestyén József⁵⁸ és Káldi Gyula⁵⁹ voltak a motorjai. Egyszer én is velük mentem tanulmány- és szervezőútra. Ezek következtében a magyar műemlékvédelem állandó résztvevője lett a tusnádi konferenciasorozatnak. Ugyanakkor tudományos oldalról is megvolt az együttműködés. Andrei Adrian Rusu⁶⁰ régésszel úgy kerültünk kapcsolatba, hogy egyszer-kétszer Castrum Bene konferencián járt Magyarországon, később pedig Juan Cabello-val elmentünk megnézni a nagyváradi ásatásait.

Ami a megítélést illeti: komoly nyomai vannak annak, hogy a Frodl-féle generáció mit gondolt az OMF tevékenységéről. Frodl professzor a *Műemlékvédelem* folyóiratban közölt egy alapvetően pozitív kritikát a műemléki helyreállításainkról.⁶¹ Sedlmayr János visegrádi Salamon-toronybéli boltozatrekonstrukciója megjelent egy olasz műemlékes lap címlapján. Mégis, azzal együtt, hogy a környező országokkal egyre jobb kapcsolatunk volt, a '90-es években bizonyos dolgokat biztos, hogy elszűrtünk. Az osztrákokkal megvoltak a személyes kapcsolataim, de a hivatalvezetés nem volt mindig jelen a programjaikon, pedig rendszeresen érkezett részünkre meghívó. Volt, hogy Györffy Kata részt vett ilyen konferencián. Később viszont, amikor kifejezetten támogatólag kaptunk meghívást, Tamási Judit elnökként ezeket már nem

⁵⁵ Deák Klára (1937–2013), restaurátor. 1961–1963, 1985: az OMF, illetve az ÁMRK festőrestaurátora.

⁵⁶ Alexander Balega (1935–2017), történész, műemlék-felügyelő. 1992–1995: a kassai regionális műemlékvédelmi hivatal igazgatója.

⁵⁷ Kristína Markušová, építészmérnök, műemlék-felügyelő. 2000 óta a Kassai Műemlékvédelmi Hivatal igazgatója.

⁵⁸ Sebestyén József (1951–), építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, az OMF és jogutódjainak munkatársa.

⁵⁹ Káldi Gyula (1950–), építészmérnök. 1974–2012: az OMF és jogutódjainak munkatársa. 2011: a Teleki László Alapítvány kurátora.

⁶⁰ Adrian Andrei Rusu (1951–), román régész. 1974–1988: a kolozsvári központi egyetemi könyvtár munkatársa, 1990: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanára.

⁶¹ Walter Frodl: Hozzászólás az épületek helyreállításának elméletéhez. *Műemlékvédelem*, 9. 1965. 85–87. Ld. még: Walter Frodl: Elmélet és gyakorlat egysége. A magyar műemlékvédelem centenáriuma. *Műemlékvédelem*, 18. 1974. 129–138.

12. Walter Frodl © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899/Frodl/3.

fogadta el; akkoriban egy tiltás miatt a beosztottjai nem utazhattak külföldre, és úgy gondolta, ennek a megszorításnak rá is érvényesnek kell lennie. Miközben nagyon fontos lett volna a nemzetközi kapcsolatok fenntartása.

A német műemlékvédelemmel fennállt egy komoly könyvtári cserekapcsolat, amit nem lehet eléggé becsülni, hiszen általa sok információt szereztünk az aktuális műemléki munkákról és módszerekről. Továbbá volt a németeknél egy, a külügy- vagy a kulturális minisztériumhoz tartozó szervezet, ami a kelet-európai országoknak a Németországgal való kapcsolatépítését segítette. Már az 1980-as évek végén rendeztek olyan konferenciát a bajorországi Seeonban, amire tízen mentünk ki Magyarországról, és közös előadásokat tartottunk. Ezek aztán meg is jelentek a német ICOMOS egyik munkafüzeteként. Volt, amikor ezen a szervezeten keresztül kaptunk meghívást más konferenciákra is. Sőt, a '80-as évek végén egy kéthetes müncheni ösztöndíjban is részesültem, később pedig Vukov Konstantinnal⁶² jártam a konferenciájukon Köln mellett. Aztán a 2000-es évek első évtizedében rendszeresen meghívást kaptunk a német műemlékvédők éves konferenciáira. Németországban 16 tartomány van, amelyek mind önálló műemlékvédelmi szervezettel rendelkeznek, és minden évben, mindig más tartományban tartanak egy nagy, három-négy-öt napos összejövetelt annak érdekében,

⁶² Vukov Konstantin (1949-), építész mérnök, egyetemi tanár. 1973-1976: a Budapesti Műemlékfelügyelőség, 1987-1990: az OMF munkatársa.

13. Lóvei Pál az Amszterdamban rendezett művészettörténeti kongresszuson az erre az alkalomra készített poszterrel, 1996

hogy elvi egységet teremtsenek, és információt szolgáltatassanak egymásnak. Most utána-néztem: kilenc év alatt (2001–2009) nyolc ilyenem voltam. Mindig a hivatalhoz jött a megkeresés. Akkoriban ők is nyitottak: Csehországból, Lengyelországból, Ausztriából, időnként Hollandiából, Horvátországból, Olaszországból is érkezett egy-két meghívott kolléga. Miután németül zajlott az egész, németesek pedig nem sokan voltunk a hivatalban, én kaptam meg ezt a lehetőséget. Volt, amikor Somorjay Sélysette-tel együtt mentünk ki. Ezek nagyon tanulságos rendezvények voltak. Közben ott volt a Denkmal kiállítás Lipcsében, amit abszolút nem a tudományos kapcsolatok jegyében szerveztek, de Magyarország többször is részt vett rajta.

A nemzetközi kapcsolataink ekkorra többrétűek lettek, mint korábban voltak, de az a nagy figyelem, amit az 1960–1970-es években a nyugati világ, Európa néhány országa a magyar műemlékvédelemre fordított, elveszett. Ebben biztosan közrejátszott az is, hogy a hivatalvezetés nem tartotta igazán fontosnak sem az együttműködést, sem az információáramlást. Az ICOMOS, a csereútjaink és a tanulmányutak mindenesetre mentek, ezeket nem állították le, nem korlátozták vagy tiltották, csak a legvégén.

KG: Közben át is tértünk az 1993 utáni időszakra. Hogyan látja az OMvH korszakát? Működött-e a feladatmegosztás az utódintézmények között?

LP: Abban, hogy később nem sikerült fenntartani, vagy megmenteni a műemléki szervezetet, biztosan szerepe volt a szervezeti felépítés és a műemlékes munka rendszerváltás utáni átalakításának. Én akkor lettem osztályvezető, mégis eléggé alulról láttam a változásokat. Azzal alapvetően egyetértettem, hogy hatóság legyen a hivatal, mégpedig azért, mert a műemlékek fenntartására nézve olyan veszélynek éreztem a rendszerváltás során végbement tulajdonosi átalakításokat, hogy azt gondoltam, egy

erősebb hatósági jogkör segítség lehet. Utólag úgy látom, ez egyáltalán nem volt így. Egy rendes, a korábbihoz hasonló szakhatósági jogkör abszolút megteremthette volna a szükséges feltételeket; persze, abban az esetben, ha olyan erős jogosítvánnyal rendelkezik, mint mondjuk a tűzoltóság.

Azáltal, hogy a hivatal hatóság lett, rengeteg olyan feladattal kellett foglalkoznia, ami valójában favágás volt, ugyanakkor nagyon vitte az időt, az energiát, és terepe lehetett a kritikának, a beruházókkal-tulajdonosokkal való küzdelemnek. Hogy a WC szabványos legyen egy műemlékben, az legkevésbé sem volt műemléki kérdés, nekünk egyedül azt kellett volna megszabni, hol létesíthetnek WC-t az épületben. Emiatt a feladatbővülés miatt nagyon gyors fejlesztésre volt szükség, mindenekelőtt a hatósági részlegnél. Ekkor egészen kitűnő kollégák kerültek be, de jöttek olyanok is, akiknek nem volt meg a gyakorlatuk, időnként az érdeklődésük sem, ez pedig, amennyire meg tudom ítélni, máig ható problémákat eredményezett. Persze voltak, akik nagyon beletanultak, a hivatal pedig megpróbált ehhez lehetőségeket teremteni; konferenciákat, továbbképzéseket rendeztünk, és a hatósági részleg bizonyos munkatársai részéről óriási érdeklődés mutatkozott a tudományos munka, illetve annak eredményei iránt, így komoly szakmai kapcsolatok is kialakultak. Azáltal viszont, hogy létrehozták az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központot, szétvagdosztak bizonyos szálakat, ami rossz visszhangot váltott ki, időnként a kollegiális, baráti kapcsolatok is lazultak miatta. Biztosan nem tett jót a tudományos részleg szétválasztása, ebbe azonban semmilyen beleszólásunk nem volt (ezt Sallay Marianne sem tudta már megakadályozni). Ahogyan abba sem, hogy az építészek zöme kikerült a hivatalból, tehát ez a szál is gyengült, megbomlott a korábbi szervezeti egység.

Azt kell mondjam, sok minden még a '80-as években gyökerezett. Entz Géza, Dercsényi Dezső, Gerő László 1977-es nyugdíjba küldését követően a következő évtized már lassú lejtmenetbe váltott. Ráadásul a kiváló építészek közül sajnos többen is távoztak – Nagypál Judit 1980-ban, Erdei Ferenc 1986-ban hunyt el. Voltak, akik a partvonalon kívülre szorultak, hovatovább Koppány Tibor is átjött – lényegében „disszidált” – a tudományos részlegre. Mindezek következtében már a '80-as évek építészeti helyreállításai során egy egyhangúbb, főként Hanzi elveit preferáló szemléletmód érvényesült a korábbi sokszínűség helyett, ami a hivatalvezetés részéről együtt járt egy nagyon erős építész(et)i dominancia támogatásával. Ez a '90-es években megváltozott: egyrészt az építészek elkerültek a hivaltól, másrészt nagyon megerősödött a felügyelet, ami viszont hatósági túlsúlyt eredményezett. Néha úgy éreztük, már-már – nem ideillő szó, de hirtelen nem jut eszembe más rá – ellenzékként vagyunk jelen a hivatalban, meglehetősen háttérbe szorítva. Azzal együtt is, hogy mindeközben ez a kiállítások, a publikációk, a gyűjtemények feltárása szempontjából remek időszak volt. A tudományos részleget az évtized első felében még Hokkyné Sallay Marianne vezette, aki továbbra is mindent támogatott, aminek volt értelme. Utódjának, Granasztóiné Györfly Katalinnak pedig alapvető szerepe volt abban, hogy a gyűjtemények feltárása, a műemlékvédelem történetének feldolgozása megindult a hivatalban.⁶³ Utóbbi

⁶³ Fontos lépés volt e tekintetben a műemlékvédelem történetét 1949-ig feldolgozó időszaki kiállítás

14. Granasztóiné Györfy Katalin a Myskovszky–Könyöki-kiállítás megnyitóján Vécsey Eszter társaságában, 2000 © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 1899/Granasztói/1.

párhuzamosan zajlott azzal, hogy más intézmények (múzeumok, egyetemek) is elkezdtek a saját történetükkel foglalkozni. De ez a munka nálunk talán hamarabb kezdődött, amiben Katának nagyon komoly szerepe volt.

Tehát a '90-es évek ellentmondásos korszak volt, sok szép eredményt hozott, ugyanakkor magában hordozta a komplex feladatmegosztás gyengülését. A szocialista időszakban az OMF-nek saját kivitelező részlegei tevékenykedtek az ország több pontján. Ezek egyáltalán nem működtek azonos színvonalon, de mindenhol értették a dolgukat, például Nyíregyházán kitűnő kőrestaurátor dolgozott, a soproni társaság

(1996) és az ahhoz kapcsolódó kiadvány: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996., továbbá a gyűjteményi forráskiadványok: Plank Ibolya: *Hollenzer László (1870-?) műemléki fotográfus emlékkiállítása*. Budapest, 1990.; Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993.; Lászlóné Laár Erika: *Budapest a századfordulón. Petrik Albert fényképei*. Budapest, 1993.; *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfája és fényképei 1900-1919*. Szerk. Bardoly István, Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999.; *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán, szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2000. Ld. még: Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 7-72.; Uő: Az „indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812-1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7-103.; Uő: „Kellő személyzettel és némi hatalommal”. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 30-66.; Uő: „Két hűséges munkatárs”. Forster Gyula és Éber László. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 72-103.

15. A Ferihegyi repülőtér 1. felvételi épülete, 2004 © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 47925

pedig, ahogy említettem, egészen kiváló volt. Az ottani ácsok mesterszinten űzték a munkájukat, a kőművesek gyönyörűen vakoltak, tehát sok szempontból példát mutattak a külső kivitelezőknek. A rendszerváltás után azonban rögtön kiderült, hogy ez a tevékenység nem piacképes, tehát ha az állam nem tekinti feladatának a fenntartását, akkor az egész nem működik, mert a piac sokkal olcsóbban tudja megcsinálni mindezt, persze sokkal gyengébb minőségben is. Sajnos a hivatal azonnal feladta a kivitelezést. Ez szintén kellemetlen következménye volt a rendszerváltást követő átalakulásnak, mivel egy hatóságnak nem lehettek ilyen részlegei. Önállósodniuk kellett, úgy viszont a piacon nem tudták fenntartani magukat. Szétszéledt mindenki, aminek ma még inkább érezni az eredményét. Juan Cabello nemrég ötször bontatott vissza egy egyszerű törtkő falszakaszt Szabolcsban, hatodszorra viszont már nem kísérelte meg, mert kiderült a kőművesekről, hogy egyszerűen képtelenek megcsinálni.

Az alapvető problémát azonban én a 2001-es átszervezésben látom, amikor egy parttalan örökségvédelmet telepítettek rá a műemlékvédelemre, és ez aztán végül is a bukáshoz, a megszüntetéshez vezetett.⁶⁴

KG: 2000-ben egy nagyon fontos kiállítást rendezett *A műemlékvédelem táguló körei* címmel, amelynek katalógusát is Ön szerkesztette, és amely erősen meghatározta a következő évek védelési gyakorlatát.⁶⁵ A szakmán belül azonnal konszenzuálissá vált, hogy ezekre a fiatal épületekre kiterjedhet a védelem, vagy ez egy vitákkal teli folyamat volt?

⁶⁴ Lővei Pál - Klaniczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” - BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolásáról. *Buksz*, 24. 2012. 260-262.

⁶⁵ *A műemlékvédelem táguló körei*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2000.

LP: 1999-ben felvetődött, hogy a Millennium évében egy nagyobb szabású kiállítást kellene rendeznünk. Eszembe jutott, hogy a 20. század, és ezen belül főleg a két világháború közötti, illetve a második világháború utáni korszak műemléki problémáival foglalkozhatnánk. Akkor a harmadik emeleten ültem, Granasztói Kata a másodikon, a főosztályvezetői szobában, de nagyon sokszor együtt ebédeltünk. Az egyik ilyen alkalommal épp lefelé mentünk a második és az első emelet közötti kis lépcsőn, amikor mondtam neki, hogy lehetne ez a témája a 2000-es kiállításnak, a címe pedig *A műemlékvédelem bővülő körei*. Leértünk az első emeletre, az üvegfallal mellett rám nézett, és azt mondta: *táguló*. Így született meg ez a cím. Kata bevitte a tervezetet a hivatalvezetői megbeszélésre (akkor Entz Géza Antal⁶⁶ volt az elnök), és zöld utat kapott az ötletünk.

Nagyon sokat dolgoztunk ezen a kiállításon. Rengeteg embert bevontunk, először is Ferkai András⁶⁷, aki megírta a katalógus egyik tanulmányát,⁶⁸ emellett számos érdekes témát felvetett. A legelső pillanattól fogva érezte és tudta, miről van szó, mit szeretnének, és hozta az ötleteit. A védelemre javasolt épületeknek a katalógus végén szereplő listáját körülbelül harminc kolléga megkérdezésével állítottuk össze. Ennek voltak előzményei, ugyanis Prakfalvi Endrével⁶⁹ korábban – ’96-ban, a *Műemlékvédelmi Szemlében* – már közöltük az általunk védendőnek tartott budapesti, 1950–1960-as évekbeli épületek listáját.⁷⁰ (Akkor a Népstadion körül volt nagy perpatvar.) A katalógus lajstroma alapot szolgáltatott a további munkákhoz, akárcsak az utóbbi száz év műemlékeit tartalmazó anyaggyűjtés, ami még a ’80-as években készült el Winkler Gábor⁷¹ vezetésével és Dercsényi Balázs⁷² minisztériumi támogatásával, és amelynek – két-három megye kivételével – a feldolgozása is megtörtént.⁷³ Ez egy komoly sorozat volt, bizonyos dolgokat át lehetett emelni belőle, még ha Budapest és Pest megye jegyzéke nem is készült el. A felügyelők egy része is adott ötleteket a listához; így

⁶⁶ Entz Géza Antal (1949–) művészettörténész, politikus. 1973–1990: között az MTA MKCs munkatársa. 1998–2000: az OMvH elnöke.

⁶⁷ Ferkai András (1953–), építész, építészettörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. 1977–1982: a VÁTI, 1982–1986: az Általános Építettervező Vállalat tervezője.

⁶⁸ Ferkai András: A műemlékvédelem táguló körei. *A műemlékvédelem táguló körei* 2000. i. m. 4–10.

⁶⁹ Prakfalvi Endre (1956–), művészettörténész. A Magyar Építészeti Múzeum, majd a Lechner Lajos Tudásközpont és a Forster Központ munkatársa.

⁷⁰ Lóvei Pál: A közelmúlt emlékeinek műemléki védelméről. *Műemlékvédelmi Szemle*, 6. 1996. 147–170. (166–169.: Függelék. Műemléki védelemre javasolt, 1945 után emelt épületek. Összeáll. Prakfalvi Endre – Lóvei Pál).

⁷¹ Winkler Gábor (1941–2015), építész, egyetemi tanár. 1967–1970: a Győri Tervező Vállalat építész, 1970–1990: a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat építészeti csoportvezetője.

⁷² Dercsényi Balázs (1940–2003), művészettörténész. 1963-tól az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Műemlék-felügyelőként Veszprém, Baranya és Vas megye tartozott a hatáskörébe. 1982-től az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnál, 1990–1992 között a Környezetvédelmi Minisztériumnál dolgozott. Utána visszatért az OMF-hez, és az intézmény, majd jogutódjainak társadalmi kapcsolatokért felelős részlegén dolgozott.

⁷³ Winkler Gábor: *Metodikai útmutató az elmúlt 100 év építészeti emlékeinek védelméhez*, I–III., V–VI. Győr, 1982–1983.

született meg a kiállítás. Annak érdekében, hogy látványosra sikerüljön, Bujdosó Győző⁷⁴ (aki tudományos kutatóként volt kollégánk, de építész is egyben) látványterveket készített, a kiállítás és a katalógus végleges arculatát pedig Fodor Eszter és Kalocsai László alkotta meg.

Talán azért, mert létrejöttében ilyen sokan közreműködtek, ez a tárlat nagyon gyorsan bekerült a köztudatba. Azt hiszem, a katalógus egy két-héttel a megnyitó után készült el, amire 2000 áprilisában került sor, pár héttel azután, hogy Entz Géza Antalt leváltották elnöki posztjáról. Akkor még történtek bizonyos kísérletek arra, hogy szakembert nevezzenek ki; úgy tudom, Winkler Gábort megkérdezték, de mivel ő nem vállalta, végül Cselovszki Zoltán lett az elnök (mi politikai kinevezettet láttunk benne). A kiállítás talán kedden nyílt meg. Az előtte való hétvégén még nagyon sok munka volt vele. Én akkor szinte ott laktam a hivatalban, és így néztem végig ezt az elnökváltást, ami egy teljes korszakváltásként jelent meg előttünk. Egy pillanat alatt lecserelétk az egész portaszolgálatot, az új elnök hozta a tanácsadóit, és amíg állítottuk fel a kiállítást, egy pillanat alatt belakták az egész épületet, amihez semmi közük nem volt. Aztán megjelent a katalógus, immár Cselovszki felelős kiadói megjelölésével – ő azonban nem volt tisztában vele, „új fiúként” milyen esélyt is kapott a kiállítással, nem használta ki az abban rejlő propaganda lehetőségét.

Utána a kommunikáció – nem a hivatali, hanem a tudományos-szakmai közélet kommunikációja – szintjén a „táguló körök” terminus valóban nagyon gyorsan bekerült a köztudatba, vagyis találónak bizonyult, amit Katával kigondoltunk. Valójában az egész műemlékvédelem történetére alkalmazható, hiszen a 19. századtól így működött a műemlékállomány „fiatalodása”, az új szempontok bevonása. Az, hogy a kiállítástól sikerült a műemlékké nyilvánítások felé továbblépni, annak tudható be, hogy Győr Attila⁷⁵ lett a Védési Osztály vezetője, aki erősen ambicionálta ezt a törekvést, és a listát is használta. Utólag persze kiderült, hogy hiába tartalmazott az kétezer tételt, mégis hiányos volt. Nem voltak benne a budai vár bizonyos épületei, amiket most lebontanak. Ezek belekerülhettek volna, de hát semmilyen lista nem tökéletes, természetesen.

Amikor a törvényi szabályozás lehetővé tette volna, történt egy kísérlet arra vonatkozólag, hogy az egész gyűjtést helyezzük listás védelem alá. A gyakorlatban ez azt jelentette volna, hogy ha valamelyik épületen bármiféle beavatkozást terveznek, abban az esetben a műemlékvédelmi hatóságnak kell egy eljárás során nyilatkoznia, hogy fenntartja-e a védelmet, esetleg kiszélesíti-e „rendes” védelemmé. Ez valójában a hatósági munkatársak ellenállásán bukott el. Ők úgy érezték, túl sok feladatot jelentene nekik ennyi épület, másrészt azt mondták, hogy a listás védelem felhívás a keringőre, mert így ezeket az emlékeket, még mielőtt valódi műemlékké válhatnának, gyorsan átépíthetik vagy eltüntethetik. Biztosan nagyon sok olyan épület volt a listánkon, amelyik ilyen problémát nem okozott volna. Több budapesti foghíjbeépítés, számos

⁷⁴ Bujdosó Győző (1967–), építészmérnök, az OMvH munkatársa volt.

⁷⁵ Győr Attila (1969–), művészettörténész. 2001–2012: az OMvH, majd a KÖH Védési Osztályának vezetője, 2012–2015: a Forster Központ Tudományos Főosztálya vezetője.

hat-nyolc-tíz emeletes lottóház és lakóház például nincsen veszélyben, mert a kiváltásuk olyan pénzügyi kereteket igényelne, ami egyszerűen nem tenné rentábilissá azt, hogy egy ugyanakkora házat építsenek a helyükre. Bizonyos dolgokban viszont segítséget jelenthetett volna a listás védelem, mondjuk a képzőművészeti részletek vagy az ablakkeretek, az erkélyek egységes kezelése szempontjából. Ebből nem lett semmi, így maradt az, hogy egyenként kellett volna az általunk összegyűjtött emlékeket védetté nyilvánítani. Nincs pontos információm arról, hány esetben történt ez meg, de két-három tucatnál több épületet biztosan nem sikerült levédeni a listánkról, vagy talán még ennyit sem. Főleg az 1950–1960-as évek épületeinek a védelme problémás, miközben ezeket állandó veszély fenyegeti, hiszen a politika finoman szólva sem kedveli ezt az építészeti stílust. Hozzá kell tennem, hogy óriási mennyiségű épület közül kellene megtalálni azt a viszonylag keveset, amely érdemes a védelemre, ugyanis a korszak átlagszínvonala korántsem volt olyan magas, mint a historizmusé. A 19. század utolsó harmadának és a századfordulónak körülbelül ötezer olyan emléke lehet Budapesten, amire bizonyos szinten kiterjeszhető lenne a védelem. A szocialista korszakból messze nincs ennyi, viszont azt a néhány tucatot vagy százat, ami szerintem sok szempontból világszínvonalú, azt igenis le kellene védeni. De nincs ilyen törekvés mostanában.

KG: Tudományos kutatásai hogyan, mely pontokon kapcsolódtak össze a műemlékes munkákkal? Olyasmire gondolok, minthogy fő kutatási területét a középkori síremlékek jelentik, ezzel együtt pedig nagyon sok temető védésére tett javaslatot.

LP: Sallay Marianne kapcsán azt mondtam, komoly szabadságot kaptunk tőle. Amikor az OMF-hez kerültem, az egyetemi szakdolgozatom és az ahhoz kapcsolódó kutatások miatt a középkori síremlékek katalógusának előkészületei már a tarsolyomban voltak. Ezt a munkát Marianne abszolút támogatta, időnként a munkatervbe is bekerült, és soha a legcsekélyebb korlátot sem szabtak nekem mondjuk a kiszállások tekintetében, vagy ha télen szerettem volna végignézni a Budapesti Történelmi Múzeum pinceraktárait. Olyankor fél napokat ott töltöttem, majd' megfagytam. A középkori síremlékek témaköre más tekintetben is kapcsolódott a hivatali kutatási munkámhoz. Horler Miklós és Koppány Tibor már a '70-es években kezdeményezték a műemléki kőanyagok vizsgálatának elindítását, illetve, hogy az akkor korszerű szemlélet szerint a műemlékek részének tekintett kőfaragványok katalógizálása is megkezdődhessen. Erre hosszas vajúdas után az OTKA-program segítségével nyílt lehetőség, valamikor a 80-as évek második felében-végén. Feld Istvánnal és Szekér Györggyel együtt azonnal bevontak ebbe a munkába, és egy idő után kiderült, hogy a sírkövek kapcsán nekem is vannak hasonló tematikus vizsgálataim. Egy visegrádi konferencián tartottam egy előadást a vörösmárványról, amiről elmondtam, milyen nagy szükség lenne az osztrák és a magyar kőanyag összevetésére, illetve elkülönítésére. Aztán évekkel később megkeresett Tóth Mária,⁷⁶ hogy egy hallgatója, Pintér Farkas⁷⁷ szakdolgozat

⁷⁶ Tóth Mária (1946–2021), geofizikus, egyetemi tanár. 1970-től az MTA Geokémiai Kutatólaboratóriumi-mának, később Kutatóintézetének munkatársa volt.

⁷⁷ Pintér Farkas, geológus. 2005-től az ÁMRK tudományos laboratóriumában dolgozott. 2008 óta a

formájában feldolgozná a témát. Ez a munka komoly eredményeket hozott, és ma már különféle természettudományos módszerekkel meg tudjuk különböztetni ezeket a kőanyagokat.⁷⁸

Tehát bizonyos mértékig maga a középkori kutatási téma is betagozódott a hivatali feladatok közé. Amikor bejött egy akta a Tudományos Osztályra, azt ki kellett szignálni valamelyik kollegára. Idővel egyre többen lettünk, és a feladatok száma is nagyon megnőtt, ezért olyan módja alakult ki a munkamegosztásnak, hogy mindannyian egy-két ügyéért feleltünk, és az válaszolt a kérdésre, akinek a megyéjéből érkezett. Aztán úgy alakult, hogy – a területi leosztástól függetlenül – én kaptam meg a temetőket, amiben még egy tényező közrejátszott: a műemléki topográfia. Koppány Tibor vezetésével elindult a Veszprém megyei topográfia, és amikor megkérdezték, mivel vennék részt a munkában, mi az, ami a térségben érdekel, akkor azt mondtam, hogy a templomromok, a temetők és az útmenti szobrok, keresztek. Nagyjából másfél évtizeden át minden nyáron rendszeresen jártam a terepet, és úgy másfél folyóméternyi anyagot gyűjtöttem össze. Ez több száz temetőt érintett, ugyanis van olyan falu, amelyben három-négy is található. Eléggé bedolgoztam magam a témába, itt a kőanyagok 19. századi használata, a mesterjelzések és a módszertan érdekelt. Egy tanulmányt is írtam erről a Komárik Dénest köszöntő kötetben, ebben a Veszprém megyei piackörzetek anyaghasználatát, stílusát vizsgáltam.⁷⁹ Ennek hatására idővel nekem szignálták az ehhez kapcsolódó feladatokat, és az ország bármely temetőjének az ügye nálam landolt.

Veszprém megyében kiderült, majd országos szinten is beigazolódtott, hogy a katolikus és a református temetők a 20. század folyamán még a falvakban is erőteljesen átalakultak. Nagyon ritka, hogy egy katolikus temetőrész a temetőkereszt körül intakt, 1900 körüli állapotában áll még ma is, mert amikor fogyott a hely, a régi sírokat felszámolták. Ám ahogy jöttek a hivatalhoz a különböző megkeresések, kiderült, hogy a zsidó temetők nem alakultak át. Ez egyrészt vallási okokkal magyarázható (a zsidó vallás nem engedélyezi a sírok megszüntetését), másrészt a holokauszt következményének tudható be. Így leginkább a zsidó temetőknek a védésével kapcsolatos javaslatokat kaptunk. Ez persze nem úgy zajlott, hogy én valahová elmentem, láttam egy temetőt, és azt mondtam, hogy ezt védeni kellene, hanem mindig a beérkezett ügyek nyomán történtek meg a szükséges lépések. Hamar felismertük ugyanis, hogy csak akkor lehet egy temetőt vagy temetőrészét védeni, ha azt a helyi közösség, például

Bundesdenkmalamt munkatársa.

⁷⁸ Pintér Farkas – Szakmány György – Lóvei Pál – Tóth Mária – Demény Attila: „Vörös márvány” faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 53–70.; Pintér Farkas – Szakmány György – Demény Attila – Tóth Mária: „Vörös-márvány” műemléki kőanyagok eredetének kutatása. *Földtani Kutatás*, 38, 2001, 2. 21–23.; Lóvei Pál – Pintér Farkas – Bajnóczi Bernadett – Tóth Mária: Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok (műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 1.). *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 75–82.

⁷⁹ Lóvei Pál: Kőfaragók és piackörzeteik a Balatontól északra a 19. században és a 20. század első felében. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004. 135–149.

az önkormányzat kezdeményezi, és végig is akarja vinni, vagy létrehoz egy olyan társadalmi bázist, amelyik ezt igényli. Sorra érkeztek a feladatok, én pedig egy olyan programot alakítottam ki (annak megfelelően próbáltam kezelni az ügyeket), hogy az ország különböző területein, mindenfelé legyenek védett temetők, reprezentálva a helyi kőfaragást, a kőanyaghasználatot, vagy akár az országos hatásokat. Így egy tucatnyi temetőt védetté lehetett nyilvánítani.

KG: Milyennek látta/látja a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatát, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságát?

LP: Azt hiszem, e téren nagyon jelentős hibákat követtünk el. A tudományos rész felől közelítve: bár komoly eredményeket értünk el a falkutatással, mégsem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy ennek jelentőségét minél szélesebb körökben ismertté tegyük. Persze, tartottunk vezetéseket, részt vettünk konferenciákon, olyanokon is, amelyek a helyi közösségeket is megszólították, de valószínűleg még ennél is sokkal többet kellett volna tennünk a népszerűsítés érdekében, például napilapokban publikálni. A hivatal ezt ráhagyta a kommunikációs részlegre, ahol a rendszerváltás után kiváló újságírók, művészettörténészek, építészek dolgoztak, de valamiért mégsem sikerült igazi eredményeket elérni. Talán ennél jóval több befektetett energia árán sem sikerült volna, mert az, ami Dercsényi Dezsőéknél működött, azt mi biztosan nem tudtuk volna megcsinálni. Nekik bizonyos szempontból könnyebb dolguk volt, bár a kormányzati támogatást ők sem kapták meg automatikusan, ahhoz Dercsényi zsenialitására volt szükség.

Az 1950-es évektől volt egyfajta társadalmi érdeklődés a műemlékügy iránt, amit később a hivatal a Népfronttal és egyéb szervezetekkel együttműködve próbált megtartani. Szemléletes, hogy Ráday Mihály milyen komoly pusztításokról számolt be a műsorában. Ebben az is benne volt, hogy ő az elsők között ismerte fel, a historizmus emlékei érdemesek a műemléki védelemre, a műsorában pedig ezt próbálta propagálni. De az általa végzett munka sem teremtett igazán komoly társadalmi bázist ennek a tevékenységnek; sokkal több volt az ellendrukker, a rendszerváltást követően az önkormányzatok, a politikusok, a tulajdonosok, a beruházók, az építészek (tisztelő kivételnek) sajnos mind ellenünk dolgoztak.

KG: Tudna-e mondani néhány olyan helyreállítást, aminek a tudományos előkészítésében szerepet vállalt, és mint helyreállítást jó példának tartja, és tudna-e mondani a közvetlen közelmúltból olyan helyreállítást, amiről úgy gondolja, hogy jól sikerült?

LP: A fertői Muzsikaház helyreállítását ma is nagyon jónak tartom: használható az épület, működik benne az önkormányzat, a zeneiskola. A soproni Szent György utca 12-14. Nándori Klára által tervezett helyreállítása szintén mintaszerű,⁸⁰ ahogy a győri munkáink nyomán is nagyon szép dolgok születtek. Én a Liszt Ferenc utca 1., 10. és a 22. számú épületet kutattam, amelyek helyreállításai ma is vállalhatók.⁸¹

⁸⁰ Nándori Klára: Eggenberg ház és az evangélikus konventház, Sopron. *Magyar Építőipar*, 35. 1986. 76-78.

⁸¹ Szócs Sándor - Persa András - Horváth Imre: *Győr, Liszt Ferenc utca 1. Felújítás. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Győr, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 18696; Heincz Péter: *Győr, Liszt Ferenc utca 10. Felújítás. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Győr, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 18862.

16. Tiszafüred, zsidó temető, 2004 © Lóvei Pál felvétele
- MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 213.427N

Bizonyos sikereket is elértem. Ide sorolom a Liszt Ferenc utca 1. hatalmas 18. századi fedélszékének megtartását. A szerkezet komoly statikai problémákat okozott, azonban a falkutatás során sikerült meghatározni az épület erővonalait, sikerült statikailag végiggondolni, mi okozhatja a süllyedést, feltérképezni, hol süllyed, hol nem süllyed, így végül megmenthettük a fedélszékét. A helyi tervezőiroda és a tervező nem vállalta fel annak megtartását, ezért a hivatal – azt hiszem, már GMK-munkaként – végezte el a fedélszék megóvását Vándor András közreműködésével.⁸²

Ami a legújabb helyreállításokat illeti: az egyik, amelyiket ebben az évben láttam és nagyon szép lett, az a nádasldadányi kastély, a másik pedig a bajnai. Illetve, hogy egy kicsit régebbi példát is mondjak: a dégi kastélypark. Ezek mintaszerű helyreállítások. Jóllehet, a korábbi munkáknál – nemcsak a saját, hanem a kollegák kutatásai nyomán, illetve az évtizedeken át tartó tervtanácsi részvételnek köszönhetően (a műemléki tervtanács az 1990-es évek második felétől a műemléki szervezet tönkretételéig nagyon fontos, bátor szellemi-szakmai fórum volt, ezért aztán sok bírálat, a végén már rendszeres mőszerolás érte) – sokkal jobban beeláttam abba, hogy egy felújítás során mi maradt meg az épületből, és mi az, ami eltűnt, vagy esetleg kicserélték. Hogy a vakolat mit fed el, azt most egy új helyreállításnál kevésbé látom át. Hogy a bajnai kastélynál milyen mennyiségű betont használtak fel, és hogy mennyi benne az új fal, azt nem tudom megítélni, viszont hosszú távon jelentősen befolyásolhatja a helyreállítás értékelését. Az idén látottak közül ezeket abszolút minőséginek tartom, ugyanakkor rengeteg pusztítással is szembesül az ember, sajnos sokkal többel, mint értékelhető helyreállítással. Az pedig, ami műemlékvédelem címkével zajlik nem-műemlékvédelem tárgyában, az borzalmas.

⁸² Vö.: Vándor András: Műemléki fedélszerkezetek helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 33. 1984. 288–289.

KG: Végezetül az utánpótlás kérdése. Mit üzenne egy pályakezdő műemlékes művészettörténésznek?

LP: Az az inkubátor-rendszer, amiben mi Dávid Ferenc és Sallay Marianne jóvoltából dolgozhattunk, most nem létezik, sőt, elképzelhetetlen. Az egyetemeken hivatalosan biztosan többet lehet tanulni a műemlékvédelemről, mint amire nekünk lehetőségünk nyílt, ugyanis akkor nem volt műemlékvédelem tantárgy vagy szakirány (akik mégis beszéltek róla, azok egészen kitűnő oktatók voltak). Hogy ebből miképpen lehet manapság egy tudományos karriert felépíteni, hogy milyen intézményekben és hogyan tanulja meg egy fiatal azt, ami csak a gyakorlatban sajátítható el, erre én ma már nem látok rá.

Amikor hallgatóként a Természettudományi Karról próbáltam bejutni a művészettörténet szakra, nagyon nehezen ment (ez nem a Művészettörténet Tanszéken múlt, hanem a Tanulmányi Osztályokon és a Dékáni Hivatalokon), de végül sikerült. Akkor Marosi Ernő azt mondta az elsőéveseknek, akik éppen a művészettörténet szakra (akkoriban B szak volt, egy év előkészítő után lehetett csak felvenni) igyekeztek, hogy vegyenek példát rólam, mert ha nem lehet bemenni az ajtón, akkor be kell mászni az ablakon. Ezt tudom mondani a mostaniaknak is. Ha úgy érzik, ez az, amivel nagyon szeretnének foglalkozni, akkor próbáljanak meg minden kikaput megtalálni, és a lehetőségeket saját maguk számára feltárni. Ebben persze sok segítséget kaphatnak a tanáraiktól is. De ahhoz, hogy az információk birtokába jussanak, meg kell ismerniük már végzősként az intézményeket, a műemléki gyűjteményektől kezdve a kormányhivatalokig, mindent. Ehhez valószínűleg meg kell próbálni bejutni az ablakon.

KG: Nagyon szépen köszönöm!

LP: Köszönöm szépen!